

Лариса Кочубей

«МОВЧАЗНИЙ СПРОТИВ» ПРОТИ ВЛАДИ: ОСОБИСТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЗА СТАН СПРАВ У СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізуються основні чинники, які зумовлюють протестну поведінку в українському суспільстві. Охарактеризовано тенденції змін вектора політичної активності громадян та запропоновано шляхи покращення показників громадської активності в Україні.

Ключові слова: самосвідомість, політична участь, протестні настрої, відповідальність.

L. Kochubei. «Silent opposition» against the government: Ukrainian personal responsibility for the situation in society

The paper analyzes the main factors that zumovlyuyut protestnu behavior in Ukrainian society. The characteristic trends vector political activity and suggests ways for improving performance of public activity in Ukraine.

Key words: identity, political participation, protests, responsibility.

Чи є українці самосвідомими громадянами своєї країни? Чи взагалі ми розуміємо, що таке самосвідомість? Чи усвідомлює кожен громадянин України своє місце в державі? Національна самосвідомість виступає творцем ціннісних орієнтацій народу, його різних соціальних верств та груп. Знання про те, ким ми є, пов'язане зі знанням про шляхи політико-культурної державотворчої діяльності. Процес національного самоусвідомлення визначає подальшу мотивацію та активність у державотворчих процесах.

Те, що для українців низький рівень громадянської самосвідомості є нормою, ні для кого не секрет. А найдивніше, що для українців це не новина взагалі. Ми визнаємо власну громадянську апатію, але в нас є і активний бік – ми критикуємо. Ми критикуємо владу, інших людей за бездіяльність, десь у власних роздумах ми критикуємо і себе, але далі критичного мислення наша активність не заходить. Тому з впевненістю можна заявити, що громадянська самосвідомість в українців присутня і навіть має певний рівень.

Самосвідомість – це рефлекторна (відображувана) свідомість, за допомогою якої особа конкретно усвідомлює себе у своїх власних розумових діях та станах; самоусвідомлення. Самосвідомість є усвідомленням особою самої себе на відміну від інших – інших суб'єктів і світу взагалі. Буквально самосвідомість означає усвідомлення самого себе, власних дій і вчинків, що для нас більш ніж характерно. Найбільш позитивним моментом є те, що ми визнаємо власну бездіяльність або хибність дій. Те, що в нас немає хибного уявлення про стан речей – це важливий щабель розвитку.

Звичайно, все можна списати на особливості української «демократії», проте навіть у тих випадках, коли влада не заважала протестувати, зазвичай все обмежувалося найбільш легкою формою протесту – прийти, погаласувати і розійтися. Багато соціологів не здатні вирахувати момент, коли у суспільстві наступить перелом. Так було і з Майданом 2004 р., коли напередодні політичного вибуху жодна з соціологічних служб не фіксувала готовність людей до акцій протесту. Проте, наприклад, у розпал фінансово-економічної кризи 2008 р. невдоволення ситуацією понад 80% населення так і не вилилося в будь-які протестні форми.

За інформацією, наданою Міністерством внутрішніх справ, найбільша кількість масових заходів (260 тис. 520) за останні десять років відбулася у 2010 р. Найменша їх кількість (66 тис. 65) – у 2003 р. Уже у 2011 р. їх кількість зменшилася на 88 тис. 747, а у 2012 р. знову зросла на 63 тис. 995 [1]. За результатами соціопитувань 2011 р., що були проведені провідними вітчизняними фірмами, кількість протестувальників мала зашкалювати. Кількість невдоволених ситуацією в країні зростає, проте, наприклад, на акцію «День гніву» у 2011 р., замість сотень тисяч, не прийшло навіть і п'яти тисяч, як сподівалися організатори.

Відповідно до соціологічних опитувань (у травні 2013 р.) [2] головними причинами, які можуть спонукати людей виходити на вулиці, є:

- різке погіршення рівня життя (34,5%),
- невіплата заробітних плат, пенсій, стипендій (32%),
- прийняття владою рішення, яке буде погіршувати становище певної соціальної групи (24%),
- різке підвищення цін (21%),
- зростання безробіття (19%).

При цьому для 34% населення не існує ніяких факторів, які можуть підштовхувати їх брати участь у протестних акціях.

Дані опитування показали, що найбільш активно налаштовані протестувати виборці ВО «Свобода» (52%), ВО «Батьківщина» (41%), «УДАР» (35%), Комуністичної партії України (33%), а виборці ПАРТІЇ РЕГІОНІВ в основному не готові брати участь у мітингах і демонстраціях (11%).

При цьому зовнішньополітичні питання, такі як приєднання до Європейського Союзу і до Митного союзу, не є настільки важливими факторами, які змушували б людей виходити на вулиці.

Основною причиною небажання громадян брати участь у протестах є відсутність віри в те, що акції та демонстрації щось змінять – так вважають 56% населення. Іншими причинами є страх репресії з боку влади (33%), недовіра до лідерів, які організують мітинги (32%).

Способом виявлення невдоволення українці обрали поведінку на місцевих виборах. Так званий «мовчазний спротив» проти влади: поставити відмітку «проти всіх» чи просто не з'явитися на дільниці. Українці не хочуть бути залученими до політичних чи громадських організацій, адже мають тверде переконання, що там діє злочинна схема махінацій. Під час протестів вони боялися бути використаними в інтересах тих чи інших політиків. Директор Київського інституту проблем управління ім. Горшенін В.Фесенко вважає: «Якщо критична маса протестних настроїв буде накопичуватися, то може і «прорвати» [3].

Протягом останніх двох років спостерігається тенденція зміни вектора громадянської активності з політичної сфери на вирішення завдань неполітичного характеру. Так, на тлі загального зменшення політичної активності населення дещо підвищилась активність участі громадян у протестних акціях, які стосуються місцевих проблем. Також набули поширення протестні дії окремих суспільних груп, спрямовані на захист своїх соціально-економічних інтересів, каталізатором яких, зокрема, стали започатковані владою реформи. Такі вияви самоорганізаційної активності населення сприяють набуттю громадянами навичок та практичного досвіду відстоювання своїх прав та інтересів, а також стимулюють поширення активістських орієнтацій та послаблення патерналістських очікувань в українському суспільстві [4].

Кожний рік в Україні приносить нові приклади того, як навіть невеликим групам вдається перемагати тих, хто звик ставити себе над людьми [5]. Так, у столиці давно відома діяльність організації «Збережи Старий Київ», яка називає себе громадською ініціативою боротьби з протиправними забудовами. Зараз вона сконцентрувала свої зусилля на захисті Гостинного двору. У 2009 р. організації вдалося у судовому порядку захистити від незаконної забудови дитячий майданчик на вулиці Лук'янівській, а у 2010 р. – сквер на вулиці Прорізній. Протягом 2010–2012 рр. було отримано судові заборони на кілька будівництв біля Софійського собору.

І цю низку народних бунтів усією Україною можна продовжити: рух «Свободу Павличенкам!», Одеський проект «Громадський контроль доріг», справа Оксани Макар, Владіївські події тощо, які довели, що українське суспільство особливо гостро реагує на ті випадки, коли винуватці злочинів можуть залишитися безкарними через свої зв'язки та кругову поруку в органах влади.

Однією з причин, за якою досить складно відстежити початок протестів, є «атомізація» українців, тобто перервані соціальні зв'язки та спілкування у вузькому колі «дім–робота».

Деякі дослідники методом, який здатний визначити протестні настрої у суспільстві, визначають оцінку людиною процесів, вкорінених у менталітеті [6] (дослідження за 57 глибинними зрізами). Важливим є відстеження такого глибинного процесу, як самоідентифікація, тобто ототожнення себе з певним класом (старий модус соціальної ідентичності) чи із собою змінюваним (новий модус соціальної ідентичності). Справа у тому, що на цій підставі вибудовуються інтереси людини: немає ідентичності – немає стійких інтересів у суб'єкта.

Вчені констатують, що наше суспільство серйозно хворе: неврозвідкладеної дії чи нелогічність поведінки. Особливо це характерно для молоді, у якої переважає конформістський тип поведінки.

«У кожній ментальності є свої ритми. Якщо вони руйнуються, руйнується енергетика, соціальний настрій, самопочуття. Комплекс неповноцінності, невпевненості у завтрашньому дні ніколи не були властиві українцям, але це все є сьогодні» [7]. Політичні сутички, підсилені американськими фільмами та іншою маскультурою, зробили свою справу – зруйнували «свята святих»,

тобто морально-етичні цінності. А доповнюють ентропію українські Президенти – ще жодного разу Україна не отримувала того лідера, який би вивів її з цього стану, і все це супроводжується соціальними невдоволеннями.

68,9 % українців не довіряють нинішньому Президенту України (за результатами опитування, яке було проведене Фондом Демократичні ініціативи та соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2013 р.) [8], та, відповідно, 25,8% респондентів довіряють йому.

Для порівняння рейтинг абсолютної недовіри Президента Л.Кучми у грудні 2003 р. становив 58%. Окрім того, кількість громадян, здатних пожертвувати своїм матеріальним станом заради зростання свободи у країні становила 43,4%, при тому, що готових пожертвувати своїми свободами заради власного благополуччя було 26,5%.

Більшість українців охоплює страх, почувши фразу «йти на пролом», адже під час соціологічного опитування респондентів на тему, «Що заважає Вашій громадській активності?», українці відповіли:

- відсутність вільного часу (43,4%);
- загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо (8%);
- незнання, як досягнути своєї мети (13,8%);
- недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності (12,2%);
- не маю однодумців (6,4%);
- інше (19,1%);
- важко відповісти (6,5%) [9].

Останнім часом в українському суспільстві спостерігаємо низький рівень громадської самосвідомості та майже цілковиту відсутність почуття особистої відповідальності за стан справ у суспільстві. Українці як титульна нація повинні виступати основою консолідації українців та інших національних громад у державі на засадах цінностей демократичної, правової, соціальної державності України. Українці втрачають домінуючі позиції у своїй державі, а останньою, в свою чергу, керують можновладці-українофоби, які всі свої сили спрямовують на те, щоб з громадян зробити бездумну і легкокеровану в потрібний бік однорідну масу. Це і вважаємо однією з найголовніших причин низького рівня громадської свідомості українців.

Соціологічне дослідження, яке було проведено напередодні виборів 2012 року [10], чітко показує, що 42,7% українців упевнені, що *вибори нічого не змінять*, 6% вважають, що вибори тільки погіршать ситуацію, 30,6% припускають, що вибори дадуть можливість поліпшити ситуацію в країні, та 20,7% не змогли відповісти на це запитання. І на тлі цих відповідей понад 85% українців були упевнені, що парламентські вибори 2012 року відбудуться з певними порушеннями. Лише 5,8% вважали, що вибори відбудуться чесно, без підтасувань. 9% респондентів не змогли відповісти на це запитання. 2012 року готовність прийти на вибори і проголосувати висловили 77,6% українців, із них 43,1% – «обов'язково» і ще 34,5% – «скоріше за все». Головний мотив цих активних людей, на думку соціологів, полягає в тому, що «треба брати участь у виборах – бо це обов'язок». На другому місці впродовж усього часу, доки проводяться вибори, стоїть мотив – «не хочу, аби моїм голосом скористався хтось інший».

Відповідно до опитувань, 56,1% опитаних однозначно засуджують продаж голосу за певну партію чи кандидата, 26,8% загалом ставляться негативно, але з розумінням, що в людей бувають різні ситуації, 10,6% ставляться позитивно, вважаючи, що «чому б людям не заробити?», і 6,6% не змогли відповісти. Та, порівняно з попередніми виборами, в людей дещо змінилися погляди на те, за скільки вони готові продати свій голос на виборах. Так, 74,8% заявили, що «його голос не продається в принципі», за 50 грн готові продати свій голос 0,7%, від 50 до 500 грн готові продати свій голос 8,3% і більшість із тих, хто готовий продати свій голос на виборах (12,3%), можуть погодитися на це за суму понад 500 грн.

Попри наявність в Україні інституційних механізмів для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень, рівень політичної та громадської активності населення залишається низьким: у громадсько-політичних заходах бере участь менш ніж 20 % громадян. За останні п'ять років рівень громадсько-політичної участі суттєво знизився. Так, кількість громадян, які брали участь у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (з 35,3 % у 2006 р. до 17,6 % у 2011 р.). Зокрема, кількість членів політичних партій скоротилася втричі (з 4,6 % у 2006 р. до 1,4 % у 2011р.), громадських організацій – на 0,2 % (з 0,9 % у 2006 р. до 0,7 % у 2011 р.). Зауважимо, що якщо показники рівня партійності

в Україні є близькими до середньоєвропейських, то рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій або об'єднань є одним з найнижчих у Європі [11].

Так, у 2010 р. громадським асоціаціям та об'єднанням довіряла майже така сама кількість громадян, як у 2004 р. (15,6% та 15,2%, відповідно) [12]. Розвиток процесів самоорганізації населення також гальмує брак громадянської відповідальності. Лише чверть населення відчуває відповідальність щодо стану справ у державі. Деяко більше українців (близько третини) відчувають відповідальність за стан справ у місті або селі, де вони проживають.

Залишається невисоким рівень політичної компетентності українців.

Одним із проявів патерналізму є також очікування українцями *сильних керівників*. Майже половина громадян (48,8 %) дотримується думки, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і дискусії. Щодо на 16 % більше кількості тих, хто категорично не згоден з цією думкою (32,6 %). Варто зауважити, що частка прихильників «сильної руки» за останні 10 років в українському суспільстві залишалася практично незмінною (у 2001 р. – 47,7 %, у 2011 р. – 48,8 %) [13].

Пасивність участі громадян у суспільно-політичному житті багато в чому зумовлена впливом таких політико-культурних факторів, як низькі політична ефективність та інтерес населення до політики, недостатня політична компетентність, низький рівень довіри громадян як один до одного, так і до громадських та державних інститутів; брак громадянської відповідальності, стійкі патерналістські установки, домінування екстернальних орієнтацій, переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності, а також невисока значущість для більшості населення політико-громадянських цінностей.

Суттєво знизився за цей період інтерес населення до політики. Порівняно із 2005 р. кількість тих, кого цікавить політика, зменшилася на 20 % (68,7 % у 2011 р. проти 88,8 % у 2005 р.). Загалом середній бал зацікавленості населення політикою у 2011 р. сягнув найнижчої за двадцять років позначки (1,7).

Посилилася недовіра громадян до основних державних інститутів, що збільшує ймовірність зростання стихійних протестних форм участі громадян у політичному процесі.

41% населення України вважає, що звичайний громадянин жодним чином не може вплинути на рішення влади. Про це свідчать результати дослідження активності українських громадян, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва та Центру Разумкова. До того ж, впевненість людей у своїй нездатності вплинути на владу зростає: в опитуванні 2007 р. таких було 28 % [14].

Із наявних конкретних механізмів, що дозволяють рядовим громадянам впливати на прийняття певних владних рішень, на першому місці виявилися вибори Президента (так вважають 37 % громадян) та вибори до Верховної Ради (30 %).

У 2007 р. було ж три пріоритети – окрім вказаних, ще мітинги та демонстрації, на ефективність яких розраховував 21 % населення. На сьогодні щодо них надій стало значно менше — 15 %.

Не покращилось і ставлення українців до політичних партій. Більшість громадян їм не довіряє, не вірить у здатність існуючих політичних партій бути представником інтересів населення та не бачать серед них близьких за ідеологією та програмними цілями.

Розвиток процесів самоорганізації населення також гальмує брак громадянської відповідальності. Лише чверть населення відчуває відповідальність щодо стану справ у державі. Дещо більше українців (близько третини) відчувають відповідальність за стан справ у місті або селі, де вони проживають.

Зневіра людей у власні сили, звичка покладатися на зовнішні обставини перешкоджають поширенню активістських орієнтацій, а також сприяють усталеності патерналістських установок. Нині, так само як і на початку незалежності, переважна більшість українців покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Патерналізм простежується й в уявленнях населення щодо соціальної справедливості. Більшість українців (57,1 %) вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах; третина (39,3 %) – соціальна справедливість має забезпечуватися шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантуючи при цьому дотримання законів [11].

Причина пасивності українців криється, перш за все, у присутності у нас патерналістських думок про те, що влада повинна за все турбуватися. З іншого боку, громадяни віддають перевагу вирішувати питання самостійно.

Серед основних проблем, що перешкоджають розвиткові демократії участі, експерти називають неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні.

Реалії суспільного життя яскраво демонструють низький рівень національної самосвідомості та відсутність у громадян відчуття власної причетності до розбудови держави. Нашому суспільству бракує чіткого вектора руху, стратегії спільного розвитку. У певній незначній частині людей є почуття особистої відповідальності, але, зважаючи на стан справ у державі, ми не маємо бажання щось змінити. Про це свідчить високий відсоток бажаючих виїхати за кордон. Також про зменшення рівня самосвідомості і патріотизму говорить те, що вік українських емігрантів суттєво зменшується, що свідчить про відсутність патріотизму у молодого покоління.

За роки незалежності вище керівництво держави здійснило низку кроків у внутрішній і зовнішній політиці, яка не відповідає національним інтересам України та сприяє втраті завойованих раніше позицій. Для прикладу можна згадати хоча б непрозору приватизацію прибуткових об'єктів, продаж державної власності у стратегічних галузях економіки, підписання «газових» контрактів тощо. Заклики до духовного відродження, перебудови економіки, модернізації, євроінтеграції не підкріплені реальними діями, залишаються лише порожніми словами і обіцянками. Це не може не позначитися на думках і настроях людей. У суспільстві поширюються зневіра, апатія, втома, агресія, що все більше поглиблюють у громадянській самосвідомості почуття втрати загальнонаціональної перспективи.

Зважаючи на український архетип, ми гостро потребуємо Президента, який би повернув у політику морально-етичний фактор, зміг би передбачити, які реформи потрібні Україні, та спрогнозувати їх наслідки.

Разом з тим, у політичній свідомості та поведінці громадян наявні певні позитивні зміни. Зростання суб'єктивної важливості

низки демократичних цінностей, а також підвищення самоорганізаційної активності у середовищі деяких суспільних груп свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби у громадянсько-політичній участі.

В Україні активна громадянська та політична позиція найчастіше сприймається вороже або принаймні з підозрою – нарівні з екстремізмом, акції волевиявлення називають «безладом». Головна причина апатії громадян пов'язана з тим, що ті, хто зараз знаходиться в опозиції, коли були при владі, не змогли виправдати сподівань населення. В Україні немає реальної сили, яка мала б довіру і могла б об'єднати навколо себе людей, що не довіряють нинішній владі. «Кожен народ має таку владу, на яку заслуговує».

І справа тут не лише у владі – вона діє тими методами, якими їй дозволяє діяти народ. Значна ж частина громадян схильна заздалегідь виправдовувати власну пасивність очікуваною безрезультатністю своїх дій або іншими причинами. Люди втомилися від ганебної поведінки з боку влади, від корумпованої країни судочинства. Але потрібно лише повірити у свої сили та заразити інших цією ідеєю, адже недарма кажуть, що все починається саме з тебе.

Для сприяння засвоєнню громадянами демократичних цінностей і норм, утвердженню активістських установок, розвитку громадянської компетентності та стимулювання громадянсько-політичної активності населення необхідно:

- створити в державі систему громадянської освіти (зокрема, запровадити у школах та вищих навчальних закладах спеціалізовані дисципліни, спрямовані на формування громадянськості; проводити для учнів середніх шкіл позакласні заходи з громадянської освіти; періодично публікувати у ЗМІ матеріали, спрямовані на підвищення загальної поінформованості про демократичне громадянство);

- провести інформаційно-просвітницьку кампанію щодо роз'яснення населенню прав та нових можливостей доступу громадян до інформації органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які надає прийнятий у 2011 р. Закон України «Про доступ до публічної інформації»;

- здійснювати інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо наявних механізмів демократії участі, які, зокрема, передбачені у Постановах Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення

участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. та № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р.

Шляхами покращення цих показників для України, на нашу думку, є закладання національної ідеології, національної ідеї та її поширення серед молоді, яка і є ядром Української держави. Наступний крок – прищеплення зацікавленості, пошани і любові до «всього українського». Тобто, метою є створення бренду «Україна». Зазначимо, що вищенаведене твердження не пов'язане з усім відомою і поширеною «шароварищиною» і так званим «кітчем», з якими досить часто ще з радянських часів, внаслідок активної роботи радянської влади, асоціюється Україна, наприклад: сало, вуса і оселедець, горілка і т.д. На нашу думку, це доцільно зробити під гаслом Тараса Шевченка: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» [15].

---

1. С приходом Януковича к власти количество протестных акций украинцев резко возросло // Тиждень.ua. – 2013. – 25 серпня.

2. Після виборів-2012 все більше українців готові вийти на вулиці // iPress.ua. – 2013. – 13 червня.

3. Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 р.: Результати соціологічного дослідження // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/press_release1112.doc

4. Ващенко К.О. Актуальні проблеми розвитку демократії в Україні / К.О. Ващенко, В.О. Корнієнко // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://posibnyku.vntu.edu.ua/politolog/173.htm>

5. Вінчук І. Суспільство відчуло силу/ І. Вінчук // Коментарі. – 2013. – №31-32. – 16-29 серпня. – С.4.

6. Присяжнюк А. Чем больна Украина?/А. Присяжнюк // Главред. – 2011. – 19 мая.

7. Афонін Е. Проблема психологічного феномена проекції в політиці / Е. Афонін, О. Донченко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4(37). – С. 28–43.

8. Янукович бьет все рекорды по рейтингам недоверия вместе со всей властью // Новости Донбасса. – 2013. – 21 августа.

9. Що заважає Вашій громадській активності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=368.

10. <http://www.dif.org.ua/ua/events/cvjwdjvo9j.htm>

11. Прес-реліз: 20 років моніторингу: зміни у суспільній свідомості населення України; Інститут соціології НАН України (за інформаційної підтримки Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва); Опитування Центру Разумкова. Посилання: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=196

12. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – К.:Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є. Головахи, Шульги М. – С.229.

13. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – К.:Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги – С.242.

14. Кириченко І. Тест на протест: Українці стремительно теряют веру в свою способность влиять на власть/И. Кириченко // Зеркало недели. – 2013. – №29. –16–23 августа.

15. Шевченко Т.Г. «І мертвим, і живим...»/ Т.Г. Шевченко // Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 348–354.